

Dawid Kowalik
Uniwersytet w Białymstoku
Muzeum Podlaskie
w Białymstoku
ORCID: 0000-0002-1903-162X

Atlas Historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku, red. Michał Gochna, Bogumił Szady, oprac. Krzysztof Boroda i in., cz. 1: Mapy, plany, 4 mapy, 4 plany; cz. 2: Komentarz, indeksy, ss. 333, 18 map, 2 wykresy, Instytut Historii PAN, Warszawa 2021 (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t. 8)

DOI: 10.15290/sp.2025.33.02.13

Pograniczny charakter województwa podlaskiego, widoczny w wielu elementach palimpsestu kulturowego, będący jednocześnie wynikiem współistnienia na tym obszarze dwóch cywilizacji – łacińskiej i wschodniej oraz dwóch organizmów politycznych – polskiego i litewsko-ruskiego, znacząco wpłynął na jego odrębność regionalną¹. Spory dotyczące przynależności państwowo-administracyjnej regionu spowodowały natomiast trudności z pozyskiwaniem źródeł, szczególnie tych, które w dość specyficzny sposób rejestrują aktywność gospodarczą człowieka, jak na przykład rejestry podatkowe. O ile w badaniach prozopograficznych odnotowywanie wpłat według właścicieli nie stanowi aż takiego problemu, to w przypadku analiz gospodarczych i kartograficznych rozczłonkowanie i zróżnicowana lokalizacja osad powoduje znaczne trudności, chociażby w próbie rekonstruowania poszczególnych typów własności². Tym bardziej że województwo podlaskie inkorporowano do Korony dopiero w 1569 r. Sam więc sposób naliczania i weryfikacji opłat podatkowych odbiegał od systemu skarbowego stosowanego w województwach koronnych³. Biorąc pod uwagę także innego rodzaju źródła masowe, podobne problemy mnożyć możemy w nieskończoność. Należy jednak zaznaczyć, że wyniki badań, oparte na tak skomplikowanej sytuacji źródłowej, mają zdecydowanie rangę hipotezy aniżeli pewnych założeń.

Z powyższymi trudnościami zmierzali się Autorzy najnowszego tomu Atlasu Historycznego Polski dla województwa podlaskiego, wydanego w 2021 r. Jest to

¹ *Atlas Historyczny Polski. Województwo podlaskie* 2021, s. 7

² *Atlas Historyczny Polski. Województwo podlaskie* 2021, s. 7–9; Kowalik 2022, s. 26–29; Kowalik, Poniat 2023, s. 37–55.

³ Kowalik 2022, s. 25–27.

ostatni tom serii map szczegółowych ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI wieku, niemniej jednak należy podkreślić sam fakt zrealizowania głównej idei rekonstrukcji kartograficznej, przedstawionej przez Stanisława Smolkę na Pierwszym Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie w 1880 r.⁴ Prace nad serią rozpoczęły się w czasie, gdy Polska nie istniała jako suwerenne państwo, trwały podczas wojennej eskalacji i następnie w czasach dominacji sowieckiej i transformacji ustrojowej po 1989 r.⁵ Przez ponad pół wieku sumiennie przestrzegano zasad ustalonych w 1964 r. Fundamentalne znaczenie w tym kontekście ma fakt, że prócz opracowania obszernego dzieła w postaci map i komentarza, wydane go drukiem, udostępniono w formie cyfrowej bazy źródłową i kartograficzną, zawierającą spisy podatkowe z drugiej połowy XVI w. oraz warstwy przydatne w analizie przestrzennej⁶. Tym bardziej wypada przyjąć niniejszy tom z zainteresowaniem.

Wspomniana publikacja jest wynikiem pracy zespołowej białostockich historyków⁷, redaktorów serii *Atlasu Historycznego Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*⁸, historyków Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk⁹, kartografów oraz informatyków¹⁰. Stałą pieczę nad realizacją projektu i prawidłowym przebiegiem prac badawczych sprawowali redaktorzy całej serii *Atlasu Historycznego Polski* – Henryk Rutkowski i Marek Słoń. Członkowie zespołu prócz opracowywania poszczególnych zagadnień, wchodzących w skład komentarza, dbali o wysoką jakość merytoryczną recenzowanego tomu. Warto zaznaczyć, że jego poziom związany jest z rozumieniem dziejów Podlasia, a przede wszystkim z doświadczeniem naukowym grupy badawczej. Pomimo, że niektóre osoby nie uczestniczyły w podobnych pracach nad tomami dla Wielkopolski i Małopolski, to zachowano podstawowe zasady, decydujące o spójności całej serii. Województwo podlaskie zasadniczo różniło się od innych części

⁴ *Atlas Historyczny Polski. Województwo podlaskie* 2021, s. 278.

⁵ Tamże.

⁶ Konopska 2022, s. 155–156.

⁷ Krzysztof Boroda – adiunkt na Wydziale Historii Uniwersytetu w Białymstoku, Piotr Guzowski – profesor Uniwersytetu w Białymstoku, pracownik Wydziału Historii oraz Marzena Liedke – profesor Uniwersytetu w Białymstoku, pracownik Wydziału Historii.

⁸ Michał Gochna, Bogumił Szady – pracownicy Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk.

⁹ Tomasz Jaszczółt, Andrzej Buczyło – pracownicy Zespołu Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza i Podlasia w Średniowieczu Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, Jarosław Suproniuk, Marek Słoń – pracownicy Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, Paweł Swoboda – pracownik Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.

¹⁰ Tomasz Panecki, Katarzyna Słomska, Dawid Maciuszek, Grzegorz Myrda – pracownicy Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk, Przemysław Grądzki.

Korony. Jego granice ukształtowały się dosyć późno. Natomiast przynależność do dwóch różniących się między sobą państw warunkowała pracę ówczesnej administracji. Dlatego tak ważna jest świadomość tego, że o Podlasiu pisać należy nieco inaczej. Zdają sobie z tego sprawę także autorzy recenzowanego tomu¹¹ (s. 278).

Publikacja składa się z części I: map oraz części II: komentarza. Mapa główna w skali 1:250 000 przedstawia sieć osadniczą wraz z nazwami miejscowości według typu, wielkości i charakteru własności. Ponadto zaznaczono granice administracji państwowej oraz kościelnej, a także ważniejsze drogi. Pojawiają się także elementy krajobrazu kulturowego i historyczno-politycznego. Całość umieszczono na podkładzie fizjograficznym (wody i lasy), opracowanym głównie na podstawie źródeł kartograficznych i przedstawiającym stan z przełomu XVIII i XIX w. Prócz mapy głównej, na potrzeby serii przygotowano mapy tematyczne w skali 1:500 000 oraz plany wybranych miast podlaskich w skali 1 : 10 000 (Drohiczyzna, Bielska, Mielnika i Węgrowa). Mapy tematyczne dotyczą podziałów terytorialnych Kościoła łacińskiego, struktur własności ziemskiej (królewskiej, duchownej, miejskiej oraz szlacheckiej) i ważniejszych szlaków komunikacyjnych. Dużą zaletą omawianych map, oprócz weryfikacji i podania, w brzmieniu oryginalnym, miejscowości i okolic, jest udostępnienie stworzonych warstw szerszemu gronu naukowców, wykorzystujących w swych badaniach prezentację kartograficzną. Należy natomiast ubolewać nad tym, że w ramach części atlasowej nie powstała mapa ukazująca granice administracyjne Kościoła prawosławnego. Jest to oczywiście sytuacja w pełni zrozumiała, patrząc z perspektywy źródłowej. Warto zaznaczyć, że pewne uzupełnienie stanowi mapa umieszczona w komentarzu w rozdziale dotyczącym cerkwi prawosławnej (s. 94).

Z kolei komentarz składa się z dwóch części tematycznych – źródłowej i metodologicznej. Publikacja ma przejrzysty układ. Omówienie źródeł podzielono na dwa rozdziały – źródła pisane i kartograficzne – oraz zwrócono w nich uwagę z jednej strony na „skromny charakter zachowanych akt skarbowych powstałych po włączeniu tego terenu do Królestwa Polskiego”, z drugiej zaś – na niebezpieczeństwa i problemy związane z rekonstrukcją osadnictwa w województwie podlaskim (s. 15). Przydatność tak przygotowanej kompilacji źródeł masowych i ilościowych (głównie rejestrów podatkowych koronnych i litewskich, popisy wojskowe Wielkiego Księstwa Litewskiego, lustracje królewszczyzn, inwentarze dóbr królewskich i prywatnych i in.) oraz kartograficznych jest nieoceniona. Tym bardziej że utworzone na potrzeby publikacji bazy danych (oparte na rejestrach poboru podatku), udostępniono badaczom i opublikowano na stronie: atlasfontium.pl.

¹¹ *Atlas Historyczny Polski. Województwo podlaskie* 2021, s. 278.

Część metodologiczną otwiera opis środowiska geograficznego autorstwa Tomasza Paneckiego, kierownika Zakładu Atlasu Historycznego Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk. Autor na podstawie „najwcześniejszych kartometrycznych i szczegółowych materiałów kartograficznych” (s. 29) oraz pierwszych lustracji królewskich opisał trzy podstawowe elementy fizjografii województwa podlaskiego: rzeźbę terenu, sieć hydrograficzną oraz zalesienie. Wykorzystany przez badacza materiał źródłowy pozwolił badaczowi oddać stan z przełomu XVIII i XIX w., w miarę zbliżony do sytuacji z szesnastego stulecia. O ile charakterystyka fizycznogeograficzna Podlasia na podstawie prac Jerzego Kondrackiego¹² jest czystą kompilacją, to opis gleb czy hydrografii stanowi już ujęcie empiryczne. Interesujące ustalenia przynosi charakterystyka rolniczej przydatności gleb w województwie podlaskim. Na podstawie lustracji dóbr królewskich dokonano analizy statystycznej. Obliczenia wskazują, że w krajobrazie województwa dominowały gleby złe (aż 56 miejscowości sklasyfikowano jako złe) i średnie (43). Autor skonfrontował powyższe dane z danymi mazowieckimi, nie wyciągając wniosków, niekoniecznie zresztą słusznie (s. 32). Warto jednak w tym kontekście pokusić się o dodatkowe przemyślenia płynące z takiego porównania. Według ówczesnych lustratorów mazowieckich aż 94 miejscowości charakteryzowały się glebami jakościowo dobrymi. Analizując natomiast mapę glebową Mazowsza i Podlasia, stwierdzić możemy, że są to w większości gleby piaszczyste i bielice. W związku z tym zwraca uwagę zaskakująco pozytywna opinia ówczesnych lustratorów dla miejscowości mazowieckich i negatywna dla podlaskich. Trudno jednoznacznie stwierdzić, jakie czynniki wpłynęły na opinię lustratorów, niemniej jednak łatwo dostrzec w niej subiektywizm. Tym bardziej, że dotychczasowe sposoby uprawy oraz wątpliwej jakości narzędzia drewniane nie pozostawiały wiele do życzenia. Znacznie łatwiej miejscowej ludności uprawiało się bielice czy gleby piaskowe, na których zresztą dobrze rosło żyto.

W rozdziale znalazło się także miejsce na analizę i opis rekonstrukcji szesnastowiecznej sieci hydrograficznej. Autor zwrócił uwagę na możliwości wykorzystania w badaniach nie tylko materiałów kartograficznych, ale i lustracji czy też opisów parafii opracowanych na potrzeby przygotowania map szczególnych Karola Perthéesa (Szkice Perthéesa). Źródła te w sposób drobiazgowy informują o eksploatacji gospodarczej cieków wodnych, przynoszą także znacznie więcej szczegółów, zwłaszcza tych dotyczących nazewnictwa. Panecki w toku rozważań doszedł do wniosku, że dużą rolę odgrywała chociażby gospodarka rybna, zwrócił uwagę na wzmianki odnoszące się do konieczności zarybiania stawów (s. 34). Interesujący jest opis bagien i terenów podmokłych w województwie

¹² Kondracki 1998.

podlaskim. Badacz, dysponując informacjami dotyczącymi dostępności i niedostępności terenów bagnistych, nie pokusił się niestety o szerszą interpretację dotyczącą wpływu pór roku na system komunikacji. Pojawiają się jedynie lakoniczne zapisy o charakterze źródłowym (s. 35). Istotną ciekawostkę stanowi omówienie ujścia Biebrzy do Narwi i bagien rozciągających się od Boru Dobarz na północy do Puszczy Czarnej (Tykocińskiej) na południu. Obszar ten, pomimo swej niedostępności, cieszył się zainteresowaniem miejscowego chłopstwa, głównie dzięki możliwości pozyskiwania siana. Co ważne, świadczy to o formie adaptacji środowiskowej mieszkańców i niewątpliwie stanowi bardzo ważny aspekt w debacie dotyczącej chłopskiego niewolnictwa i pańszczyzny. Uzupełnieniem rozdziału jest omówienie poziomu lesistości Podlasia. Analogicznie jak w przypadku sieci hydrograficznej, wskazano na możliwości gospodarczej eksploatacji lasów i puszczy (s. 38–39).

Oceniając tekst Tomasza Paneckiego, należy podkreślić dużą wartość i ogromny zasób informacji źródłowych. W rękach czytelnika znajduje się charakterystyka geograficzna i środowiskowa województwa podlaskiego, skłaniająca do dalszych refleksji, ocen i analiz. Jedyną dostrzegalną, z punktu widzenia historyka, wadą jest brak zarysowania kontekstu teoretycznego funkcjonowania eksportu i wykorzystywania w tym przypadku rzek spławnych. Tym bardziej że dysponujemy danymi o wielkości i intensywności spławu Narwią i Bugiem dla szlachty ziemi bielskiej, mielnickiej i drohickiej – np. prace Jerzego Oleksickiego¹³ czy Andrzeja Wyrobisza¹⁴.

W kolejnej części komentarza, zatytułowanej *Podziały administracyjne*, znajdujemy cztery rozdziały, w których drobiazgowo zajęto się analizą granic administracyjnych: terytorialnych, kościołów: łacińskiego i prawosławnego oraz ewangelicko-reformowanego. Niejako wstęp do rozważań stanowi opis granic państwowych jednostek terytorialnych autorstwa Michała Gochny. Autor w dogłębny sposób przedstawił proces formowania się i powstawania województwa podlaskiego wraz z historią poszczególnych ziem składowych i wyodrębnianiem się podlaskich urzędów. Nie jest to rozdział szczególnie wartościowy badawczo – to klasyczna kompilacja oparta na opracowaniach (choć nie tylko, gdyż pojawiają się informacje z *Volumina Constitutionum* czy też lustracji). Jednocześnie stanowi przemyślany i przydatny opis początków województwa. Nie każdy bowiem badacz zdaje sobie sprawę, że początkowo ziemia mielnicka stanowiła część ziemi drohickiej, a proces jej wydzielenia ze struktur administracyjnych przypadał dopiero na lata trzydzieste i czterdzieste XVI w. Niemniej jednak jeszcze w drugiej połowie tego stulecia widoczna była integralność

¹³ Oleksicki 1981, s. 105–144.

¹⁴ Wyrobisz 1984, s. 471–490.

w postaci wspólnego chorążego (urząd ten rozdzielono w początkach XVII w.) oraz w organizacji poboru podatku łanowego (s. 42) – uniwersały poborowe z lat 1576, 1577, 1578, 1580 i 1588 wyznaczały wspólnego poborcę dla ziemi drohickiej i mielnickiej, podobnie te sprzed inkorporacji Podlasia do Korony¹⁵.

Dużo większą wartością poznawczą charakteryzuje się rozdział *Granice jednostek administracji Kościoła łacińskiego*, w którym Bogumił Szady przedstawił zasięg dwóch diecezji łuckiej i wileńskiej, w obrębie których leżało województwo podlaskie w drugiej połowie XVI w., oraz ich struktury terytorialne (dekanaty i parafie). Co jednak ważniejsze, dokonano tu analizy statystycznej. Autor – na podstawie dokumentów fundacyjnych wystawianych parafiom, kościołom parafialnym i zakonom przez konkretnego fundatora świeckiego lub religijnego (Wielkiego Księcia Litewskiego, króla, biskupa, szlachcica) – opracował dane dotyczące rozwoju sieci parafialnej w podlaskiej części diecezji łuckiej i wileńskiej do końca XVI w., zestawiając je w formie graficznej. Pokazują one, że kluczowy dla rozwoju sieci parafialnej w łuckiej części diecezji był wiek XV (s. 61). Przy czym badacz wskazuje, że „na ten okres przypada początek funkcjonowania 58 parafii, co stanowiło 83% wszystkich istniejących ok. 1600 r.”. W przypadku diecezji wileńskiej Bogumił Szady zauważył tendencję odwrotną, kościoły parafialne w tej części rozwijały się później niż w diecezji łuckiej (s. 62–63). Historyk lubelski słusznie założył, że dokument fundacyjny nie stanowi równocześnie aktu erekcji parafii. Niepełna niestety podstawa źródłowa powoduje, że dane dotyczące rozwoju sieci parafialnej w obu diecezjach mają charakter czysto hipotetyczny. Data fundacji nie zawsze pokrywała się z datą powstania parafii, a rozbieżności dotyczące chronologii wynikały raczej „z traktowania pierwszych wzmianek o parafii lub samych dokumentów fundacyjnych za daty powstawania parafii” (s. 62). Zgromadzone i analizowane dokumenty ukazują więc jedynie dynamikę uposażenia kościołów rzymskokatolickich przez fundatorów, która w części podlaskiej diecezji łuckiej postępowała szybciej. Z dużą ostrożnością należy także traktować informacje dotyczące samych fundatorów i podjętej przez nich inicjatywy.

W dalszej części autor opisuje poszczególne parafie i podejmuje próbę rekonstrukcji ich struktur. Brakuje natomiast uwzględnienia w analizie podstaw materialnych księży katolickich, rozumianych jako uposażenie ziemskie (liczba nadanych włók). Prowadziłoby to do poszerzenia otrzymanej charakterystyki struktur kościoła łacińskiego w województwie podlaskim i umożliwiłoby podjęcie analizy porównawczej. Ponadto statystyczne zestawienia stanowiłyby wspa-
niałą genezę zróżnicowania własności duchownej, prezentowanej w rozdziale *Przynależność własnościowa osiedli*, i potwierdzałyby tamtejsze wnioski. Ustalenia

¹⁵ Np. AGAD, ASK, sygn. 111.

te z pewnością byłyby szeroko wykorzystywane w badaniach nad kościołem łacińskim na Podlasiu i w Koronie. Przedstawienie natomiast wykazu parafii w formie aneksu dołączonego do omawianego rozdziału jest rozwiązaniem fenomenalnym, a jego przydatność w dalszych refleksjach nieoceniona.

W trzecim i czwartym, z prezentowanych w tej części komentarza tekstów – *Cerkiew prawosławna* oraz *Zbory protestanckie* – dwoje białostockich badaczy, Piotr Guzowski i Marzena Liedke, zarysowało geografię cerkiewną oraz protestancką w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. Celem obu tekstów nie jest, zgodnie z założeniami autorów, opisywanie po raz kolejny historii kościoła prawosławnego i protestanckiego, a przedstawienie ich struktur administracyjnych (s. 75, 95). Autorzy pokusili się także o rekonstrukcję sieci parafialnej kościoła prawosławnego i sieci zborów reformowanej Jednoty Litewskiej oraz ich granic. Badacze przedstawili też szacunkową liczbę księży prawosławnych, zwracając uwagę, że w przypadku dóbr królewskich mogli oni liczyć na nieco większe uposażenie niż w dobrach prywatnych (s. 83). Wielkość uposażenia księży prawosławnych była niezwykle zróżnicowana – czasem tak mała, że sprawiała trudności w utrzymaniu księdza i jego rodziny. Autorzy wskazują, że na Podlasiu prawosławni popi otrzymywali średnio ok. 2,5 włóki w dobrach królewskich, mniej w dobrach prywatnych – ok. 2,18 (s. 83). Należy stwierdzić, iż było to nieporównywalnie mniej niż w podlaskich parafiach rzymskokatolickich. Niestety w poprzednim rozdziale nie podano szacunkowych danych dotyczących wielkości ich majątków ziemskich (na co już zwracaliśmy uwagę). Jednakże z analizy dokumentów fundacyjnych, zestawionych i ustandaryzowanych za pomocą miar pozycyjnych, wynika, że podstawy materialne księży katolickich nie przekraczały z reguły 3 włók, szczególnie w ziemi drohickiej. Tam też inaczej niż w ziemi bielskiej i mielnickiej rozkładał się udział średniej własności kościelnej (ponad 5 i ponad 10 włók) – pamiętając jednocześnie, że na zmienne wpłynęły niewątpliwie przypadki skrajne, miejsce, gdzie znajdowała się dana instytucja kościelna, liczba fundacji oraz sam fundator. Zazwyczaj więcej ziemi otrzymywali księża w dobrach królewskich (średnio ok. 3,1 włóki). Biorąc jednak pod uwagę dokumenty fundacyjne, okazuje się, że w przypadku szeroko rozumianego Podlasia na nieco bogatsze uposażenie mogli liczyć duchowni katolicy w dobrach szlacheckich (średnio ok. 5,7 włóki). Wynikało to przede wszystkim z liczby zachowanych przywilejów, wśród których dominowały właśnie te szlacheckie. Trudno porównywać sytuację duchowieństwa protestanckiego do sytuacji biskupów czy księży rzymskokatolickich i prawosławnych. Różnice w ich przypadku wynikały z ustroju Jednoty, dodatkowo nie cieszyli się oni takimi przywilejami, jak hierarchia katolicka i prawosławna, nie czerpali także zbyt wielkich korzyści z prywatnych beneficjów. Podobnie i uposażenia duchownych protestanckich były zróżnicowane i na ogół niewielkie, niekoniecznie więc pozwalały utrzymać pastora i jego rodzinę (trzeba zaznaczyć, że miał on niekiedy obowiązek

utrzymania bakałarza czy naprawiania uszkodzeń w budynkach zborowych). Należy więc zaznaczyć, jakie możliwości porównawcze dają nam przedstawione przez autorów szacunki.

Wczytując się w kolejne podrozdziały omawianych rozdziałów, widać konsekwentnie wypełniane założenia. Otrzymujemy w ten sposób drobiazgowo zarysowaną charakterystykę struktur administracyjno-terytorialnych kościoła prawosławnego i protestanckiego, którą dopełnia tabelaryczne zestawienie siedzib parafii prawosławnych w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w., wraz z wizualną prezentacją w postaci mapy (s. 89–90, 94), aneks zborów protestanckich i analogicznie zarys kartograficzny zborów protestanckich w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. (s. 106–107).

Lokalizacja poszczególnych podlaskich miejscowości, ujętych w źródłach skarbowych i kartograficznych, ich wielkość, charakter oraz przynależność własnościowa jest przedmiotem ostatniej części recenzowanego tomu, zatytułowanej *Osadnictwo*. Co więcej, prócz wymienionych rozdziałów, znajdujemy w niej rozważania na temat nazewnictwa, dróg w województwie, planów najważniejszych miast, tj. Drohiczyzna, Bielska Podlaskiego, Mielnika i Węgrowa oraz herbów województwa i miast.

Przedstawienie stanu pełnej sieci osadniczej województwa podlaskiego w drugiej połowie XVI w., wraz z opisem podstawowych zasad rekonstrukcji, problemów źródłowych, charakterystyki okolic szlacheckich i podlaskiej specyfiki zakładania osad na przykładzie szczegółowych przypadków, nie stanowiło jedyne go celu Jarosława Suproniuka, autora rozdziału zatytułowanego *Lokalizacja miejscowości*. Dlatego też dopiero w dalszej części pojawiają się ciekawsze ustalenia, dotyczące liczby okolic szlacheckich, osad wchodzących w ich skład i udział w poszczególnych prowincjach województwa w ujęciu tabelarycznym. Z przedstawionych przez autora tabel wynika, że odsetek osad, będących częścią okolic szlacheckich na Podlasiu w drugiej połowie XVI w., najmniejszy był jedynie w ziemi mielnickiej – 2,3%, największy natomiast w ziemi drohickiej – 28,8% (s. 112). W skali całego województwa, na 1675 wszystkich miejscowości aż 407 wchodziło w skład okolic szlacheckich, co stanowi odsetek na poziomie 24% (s. 112). Dopełnieniem prezentowanych też są ustalenia Zespołu Atlasu Historycznego odnośnie do gęstości osadnictwa. Wynika z nich, że „średnia gęstość osadnictwa Podlasia w drugiej połowie XVI w. wynosi prawie 16 miejscowości na 100 km²” i ustępuje jedynie czterem województwom koronnym – płockiemu, łęczyckiemu, brzesko kujawskiemu i mazowieckiemu (s. 140). Uzupełnienie rozdziału stanowi aneks z okolicami szlacheckimi poświadczonymi źródłowo w latach 1550–1600, wraz z przynależącymi doń osadami, podzielonymi według ziem składowych województwa (s. 141–144), oraz opracowana, zapewne na jego podstawie, mapa (s. 145). Dużą zaletą aneksu jest jego wartość informacyjna, wynikająca ze szczegółowej analizy materiałów źródłowych. Aczkolwiek i w tym

przypadku nie obyło się bez błędów, ponieważ Autor w toku swoich rozważań pominął istniejącą w drugiej połowie XVI wieku Nową Wieś, oddaloną o około 2 km od centrum parafii w Trzciannem.

W części pracy zatytułowanej *Charakter osiedli* zajęto się krótką charakterystyką rodzajów osiedli. Prócz opisu poszczególnych jednostek osadniczych, tj. wsi, osad młyńskich, folwarcznych, kuźniczych, miast, przedmieść i zamków, i omówienia ich rozwoju oraz historii, podjęto próbę oszacowania liczby poszczególnych osiedli w ziemi drohickiej, mielnickiej i bielskiej, procentowego udziału poszczególnych kategorii własnościowych wśród miast oraz gęstości sieci miejskiej w województwie podlaskim w drugiej połowie XVI w. (s. 153–154). Choć nie wyciągnięto z prezentowanych tabel żadnych wniosków, to na szczególną uwagę zasługuje ich przydatność w przyszłych analizach demograficznych czy gospodarczych dotyczących Podlasia.

Interesujące ustalenia przynosi natomiast krótka charakterystyka wielkości osad wiejskich i miejskich, dokonana przez Piotra Guzowskiego w rozdziale *Wielkość osiedli*. Autor przedstawił szacunkowe dane dotyczące zaludnienia oraz uposażenia miast podlaskich. Ponadto wyróżnił osady wiejskie (pomijając przedmieścia, osady folwarczne, kuźnicze i młyńskie), których liczba mieszkańców przekraczała 200 osób (s. 159). Wyniki pokazują, że dużych wsi w województwie było 257 (16%), a najwięcej z nich, aż 70%, znajdowało się w ziemi bielskiej. Odwrotnie natomiast sytuacja wyglądała w podziale prowincjonalnym – „wsie duże stanowiły największy odsetek wśród wszystkich osad wiejskich w ziemi mielnickiej (25%), nieco mniejszy w bielskiej (22%), a najrzadziej spotykane były w ziemi drohickiej (7%)”. Badacz, słusznie zresztą, zauważył, że na zróżnicowanie wielkości osad wiejskich zasadniczy wpływ miała struktura własności ziemskiej – spośród 257 dużych wsi aż 125 znajdowało się w dobrach królewskich, co powiązano z akcją modernizacyjną w kompleksach majątków wielkosiążących zachodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1547–1566 (s. 162). Wyniki zobrazowano w postaci tabel, co znacznie ułatwia poruszanie się w bogatym materiale liczbowym oraz usprawnia lekturę.

Przynależnością własnościową osiedli zajął się Krzysztof Boroda. Badacz po krótkim wprowadzeniu, w którym ukazał trudności wynikające z doboru materiałów źródłowych, przedstawił rozwój własności monarszej i miejskiej na Podlasiu. Nie są to podrozdziały szczególnie wartościowe, stanowią one bowiem klasyczną kompilację opracowań dotyczących historii Podlasia (choć nie tylko). Wyróżniają się natomiast podrozdziały dotyczące własności szlacheckiej i duchownej, gdzie dokonano analiz kwantytatywnych, zaprezentowanych w zestawieniach tabelarycznych. Dane zgromadzone przez Borodę pokazują, że własność folwarczną województwa podlaskiego charakteryzują trzy cechy – bardzo wysoki udział szlachty bezkmiecej, silna pozycja wielkiej własności oraz szeroko rozumiana średnia własność. Ciekawa konstatacja pojawia się w przypadku

własności duchownej. Autor na podstawie informacji pochodzących ze spisów podatkowych ukazał marginalność majątków należących w województwie podlaskim do duchowieństwa. Dobrym pomysłem było zestawienie uposażeń parafii katolickich oraz struktury ziemskiej wśród szlachty (s. 163–164, 171). Dodać jednak należy, że poszerzenie podstawy źródłowej o dokumenty uposażeniowe szlachty i kościoła przyniosłoby jeszcze ciekawsze ustalenia oraz genezę omawianej własności na Podlasiu. Ponadto, Autor mógłby uściślić wówczas niektóre wnioski. Zauważalna byłaby bowiem korelacja między strukturą osadniczą szlachty bezkmieć a przejściową władzą książąt mazowieckich nad województwem podlaskim w XIV–XV w. Sugestię Borody, że obszar zamieszkały w XVI w. przez szlachtę bezkmieć „odpowiada zasadniczo zasięgowi granic historycznej ziemi drohickiej w XV w., wskazując na ścisły związek tej formy osadnictwa szlacheckiego z działaniami władców litewskich w XV stuleciu”, należałoby wówczas poprawić. Niezwykle istotnym rozwiązaniem było umieszczenie przez autora dóbr królewskich i duchownych w aneksach.

Ostatnie cztery rozdziały recenzowanej pracy stanowią: synteza najważniejszych zjawisk językowych występujących w materiale onomastycznym Podlasia, opisane przez Pawła Swobodę, struktura sieci drożnej województwa podlaskiego, autorstwa Michała Sierby, plany najważniejszych miast, opracowane przez Tomasza Jaszczolta, Michała Sierbę, Andrzeja Buczyło i Michała Gochnę, oraz, tego ostatniego, odwzorowanie herbów województwa i czterech wybranych miast – Drohiczyzna, Mielnika, Bielska Podlaskiego i Węgrowa. Autorzy do zadania podeszli z pasją, tworząc pionierskie szkice, które mogłyby pełnić funkcję osobnych monografii. Jednakże, w przypadku rekonstrukcji sieci drogowej autor nie wspomina o zmianie szlaku Brześć – Mielnik, o którym w tym tomie wzmiankuje chociażby Andrzej Buczyło (s. 253, 255–256). W części dotyczącej planów miast brakuje z kolei informacji dotyczących rzemieślników – co uczyniono w poprzednich tomach¹⁶. Warto było pokusić się także nad opracowaniem planu miasta Brańska, pełniącego w omawianym okresie funkcję faktycznej stolicy ziemi bielskiej oraz stanowiącego centrum sejmiku ziemskiego, dla którego istnieje niemało materiału źródłowego¹⁷. Stwierdzenie więc, że „z racji podziału Podlasia na trzy ziemie zdecydowano również o przygotowaniu planów stolic pozostałych dwóch ziem – Mielnika i Bielska” (s. 9) jest niekonsekwentne i nieadekwatne. Nie oznacza to jednak, że Bielsk, przez wzgląd na dużą liczbę ludności i swoją wielkość, nie powinien się tam znaleźć. Pomimo pewnych mankamentów powyższe rozdziały zawierają treściwe informacje.

¹⁶ *Atlas Historyczny Polski. Mazowsze* 1973, s. 134; *Atlas Historyczny Polski. Wielkopolska* 2017, s. 310–311.

¹⁷ Romaniuk 2021, s. 99–148.

Komentarz kończy posłowie pióra Marka Słonia, w którym autor podsumował prace nad projektem. Indeksy i spisy pod względem formalnym przygotowano poprawnie, zdarzają się lapsusy np. „Świeck” zamiast „Święck” (s. 161), „Wyczółki” nie „Wyczółki” (s. 206) czy też nieprecyzyjny zapis wsi Bagińskie, „Bagińskie-Tomkowięta” (s. 281).

Wśród historyków ostatni ósmy tom *Atlasu Historycznego Polski* został przyjęty bardzo pozytywnie i skłonił do dalszych, pogłębionych refleksji. W rok po opublikowaniu pojawiły się artykuły dotyczące imponującej wręcz zawartości merytorycznej całej serii, by zwrócić uwagę badaczy na fundamentalność niniejszego dzieła¹⁸. Warto zwrócić uwagę na recenzję Emila Kalinowskiego¹⁹. Wskazał on na pieczołowitość zespołu, pracowitość oraz pionierskość rozdziałów. Podkreślił, z jaką trudnością przyszło badaczom opracowanie poszczególnych elementów składających się na recenzowany tom, i – pomimo nielicznych minusów – ocenił projekt pomyślnie. Należy zaznaczyć, że niektóre uwagi krytyczne są nieco zbieżne z prezentowanymi w tej recenzji.

Podsumowując, należy jednak stwierdzić, że mimo dostrzegalnych słabości recenzowanego tomu, jest on dziełem imponującym. Ocena wyników pracy winna być pomyślna i szeroko dyskutowana przez historyków. Wypada wyrazić uznanie całemu zespołowi za prezentację ciekawych tekstów i informacji przydatnych w dalszych analizach i badaniach dotyczących województwa podlaskiego. Trzeba dodatkowo podkreślić, że forma cyfrowa w naturalny sposób zwiększyła prestiż *Atlasu*, a zdalny dostęp do wykorzystanych źródeł w postaci baz danych i warstw kartograficznych umożliwił nam, pańszczyźnianym badaczom, szerszy dotąd wgląd w projekt. Jestem przekonany, że ustalenia te będą powszechnie wykorzystywane w późniejszych obserwacjach.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne i materiały niepublikowane

Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego I, sygn. 111.

Źródła drukowane i literatura przedmiotu

Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku (1973), red. W. Pałucki, oprac. A. Dunin-Wąsowicz i in., cz. 1; cz. 2, Warszawa.

¹⁸ Zob. Konopska 2022, s. 155–171.

¹⁹ Zob. Kalinowski 2022, s. 239–244.

- Atlas historyczny Polski. Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku* (2017), red. K. Chłapowski, M. Słoń, oprac. A. Borek i in., cz. 1; cz. 2, Warszawa.
- Atlas historyczny Polski. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku* (2021), red. M. Gochna, B. Szady, oprac. K. Boroda i in., cz. 1; cz. 2, Warszawa.
- Kalinowski E. (2022), *Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. Michał Gochna, Bogumił Szady, oprac. Krzysztof Boroda i in., cz. 1: *Mapy, plany, 4 mapy, 4 plany*; cz. 2: *Komentarz, indeksy*, ss. 333, 18 map, 2 wykresy, Instytut Historii PAN, Warszawa 2021 (*Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, t.8*), „*Studia Geohistorica*” 10, s. 239–244.
- Kondracki J. (1998), *Geografia regionalna Polski*, Warszawa.
- Konopska B. (2022), *Atlas historyczny Polski XVI wieku. Fundamentalne dzieło polskiej kartografii historycznej*, „*Studia Geohistorica*” 10, s. 155–171.
- Kowalik D. (2022), *Lojalność a podatki? Stosunek szlachty podlaskiej do zobowiązań finansowych w drugiej połowie XVI wieku*, „*Studia Podlaskie*” 30, s. 25–45.
- Kowalik D., Poniat R. (2023), *Nierówności majątkowe wśród szlachty podlaskiej w XVI wieku*, w: *Sejmik Bielski 2022*, red. P. Guzowski, s. 37–54.
- Oleksicki J. (1981), *Splaw zboża rzeką Narwią w XVI wieku*, w: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XVI–XVIII w.*, red. A. Wyrobisz, Warszawa, s. 105–144.
- Romaniuk Z. (2021), *Brańsk. Dzieje miasta. Tom 1 (do 1795 r.)*, Brańsk.
- Wyrobisz A. (1984), *Splaw na Bugu w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, „*Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*” 32, nr 4, s. 471–490.